

О.О.Маслов*

ВТРАТИ РАДЯНСЬКОГО ГЕНЕРАЛІТЕТУ ПОЛОНЕНИМИ НА ТЕРИТОРІЇ УРСР (1941–1943 рр.)

Узагальнено причини та характер втрат вищого офіцерського складу Червоної армії полоненими в операціях Другої світової війни на території УРСР.

У червні – листопаді 1941 р. і в ряді стратегічних операцій 1942–1943 рр. німецький вермахт розвіяв міф комуністичної пропаганди про непереможність радянської армії, що базувався на відповідному постулаті воєнної доктрини («війна малою кров'ю на чужій території»). Збройні сили СРСР виявили подиву гідну властивість зазнавати поразки навіть за найсприятливіших для себе умов. Результатом фронтових трагедій стали масштабні людські втрати, які досі не піддаються точному обрахунку.

Складна, завжди актуальна для суспільства проблема військового полону заідеологізованою історіографією не вивчалася – кремлівський режим не міг відкрито визнати, що така величезна маса військ (за різними даними від 4 до 6,5 млн чол.) опинилась у ворожих руках за його безпосередньої вини, адже це прижижувало «геній» генералісімуса Сталіна, рівень «найпередовішого» радянського військового мистецтва, «неадекватно» відображало ціну перемоги, демонструючи, що певна частина суспільства не підтримувала існуючий політичний лад. Отже, проблема не вписувалася в офіційний міф «Великої Вітчизняної війни», сутність котрого, за оцінкою відомого українського історика О.Є.Лисенка, полягала у сакралізації, глорифікації, романтизації подій, що за своєю природою не могло вірно показати всі суперечності 1941–1945 рр.¹

Питання щодо радянських генералів, які потрапили у полон на території України, є вузькоспецифічним, оскільки охоплює долі декількох десятків осіб. Однак воно – невід'ємна складова важливої проблеми – причин, характеру, масштабів втрат вищого командно-начальницького складу збройних сил СРСР у 1941–1945 рр. Першими її почали вивчати на Заході, однак справа ускладнювалася недоступністю радянських архівів. Найбільшого успіху досяг професор Блумінгтонського університету (штат Індіана, США) Майкл Перріш, який склав та опублікував у Великобританії список полонених генералів², допустивши масу помилок. Так, йому правильно вдалося встановити факт перебування у ворожій неволі лише 48 радянських воєначальників, що становить близько 60% їх загальної кількості.

Після 1991 р. проблема почала розроблятися у Росії. Опубліковано декілька десятків коротких матеріалів, в основному біографічно-довідкового характеру³, що не дають повного уявлення про її масштаб. Згадуються лише 69 прізвищ, щодо більшості з них суттєва інформація відсутня, багато помилкових відомостей. Так, «Военно-исторический журнал» – флагман російської воєнно-історичної науки – називає у числі полонених генерал-майора А.Г.Потатурчева, більше того, вказує, що він загинув у неволі⁴. Насправді ж, є докази того, що цей воєначальник узагалі в полоні не був і помер після війни⁵.

* Маслов Олександр Олексійович – провідний фахівець музею Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

До нинішнього моменту точне число втрат у категорії, що розглядається, залишається невідомим. За нашими, найбільш повними, даними це 79 осіб (78 захопили німці, 1 – фіни). Із великою долею ймовірності можна констатувати, що імена всіх, хто перебував у полоні понад два тижні, встановлено. Однак неможливо завірити читача в тому, що знаємо всіх, хто перебував у руках ворога декілька днів (О.В.Бондовський), годин (М.Й.Петров), хвилин (В.О.Хоменко). Встановлення таких осіб – завдання надзвичайно важке, оскільки детально простежити життєвий шлях у роки війни більше, ніж 5000 генералів (точна їх чисельність також залишається невстановленою) практично неможливо, хоча, очевидно, що його розв'язання не внесе суттєвих коректив у проблему, котра розглядається.

На територіях України й Молдавії у ході операцій першого місяця війни вермахт та війська країн-сателітів нацистської Німеччини не змогли прорвати фронт стратегічної оборони Червоної армії, хоча і використали деякі тимчасові переваги в тактичній, а на ряді напрямків – в оперативній раптовості, захопивши ініціативу у свої руки. Відступ Південно-Західного й Південного фронтів набув форми повільно-стабільного. При цьому втрати радянської сторони полоненими виявилися незначними як у рядовому, так і командному складі.

У ході боїв на початку липня до рук ворога потрапив командир 212-ої моторизованої дивізії Південно-Західного фронту, генерал-майор технічних військ С.В.Баранов. Дивізія діяла у складі 15-го мехкорпусу, відходила з важкими боями на Житомир та у район старого держжордону СРСР, втратила всю матеріальну частину.

Під час Уманської оборонної операції Південного фронту у серпні противник вийшов на комунікації 6-ої й 12-ої армій. В оточення потрапили 44-та, 58-ма гірськострілецькі та 80-та стрілецька дивізії генерал-майорів С.А.Ткаченка, М.Г.Прошкіна і В.І.Прохорова. М.Г.Прошкіну немало довелося попрацювати в останнє передвоєнне півріччя, щоб підняти бойовий вишкіл 58-ої дивізії Київського особливого військового округу. У 1940 р. він прийняв командування 80-ю ордена Леніна, імені пролетаріату Донбаса стрілецькою дивізією.

У прикордонній смузі вступила у перший бій і 44-та дивізія, відразу зазнавши суттєвих втрат. Станом на 21 липня до штатної чисельності не вистачало 4013 чол. рядового, 1025 – молодшого командного складу, 199 вантажних автомобілів, близько 3000 гвинтівок та карабінів, 66 станкових кулеметів й ін.⁶ Великих масштабів набуло дезертирство. З 22 по 30 червня тільки з артилерійських підрозділів втекло 19 чол.⁷ Унаслідок фронтових невдач моральний дух значної частини солдатів і офіцерів був на низькому рівні. Свідчення цього – рядок із донесення командира 179-го гаубичного полку в штаб артилерії дивізії (середина липня 1941 р.): «Стан жахливий. Народ опустився, не визнає порядку, особливо командний склад»⁸.

Успішних бойових епізодів виявилось тоді небагато. До їх числа можна віднести локальну операцію в районі населеного пункту Липовець. У ході атаки 22 липня у ворога захоплено дві 37-міліметрові гармати та 116 снарядів до них, наступного дня – 9 гармат, 3 танки, 2 станкових кулемети й декілька полонених⁹. У бою у районі с.Підвисоке німці розгромили з'єднання, а С.А.Ткаченко при виході з оточення зазнав поранення в голову та руку і потрапив у полон¹⁰.

На заключній стадії київської трагедії РСЧА (вересень 1941 р.) німці захопили в полон начальника артилерії 5-ої армії генерал-майора артилерії В.М.Сотенського, командирів 66-го стрілецького корпусу та 196-ої стрілецької дивізії генерал-майорів Ф.Д.Рубцова і К.Ю.Куликова, заступника командира 62-ої авіаційної бомбардувальної дивізії генерал-майора авіації Г.І.Тхора. Перший із них, уродженець Ташкента, відрізнявся великими організаторськими здібностями, що значною мірою сприяло успішному артилерійському забезпеченню ряду операцій 5-ої армії на захід від столиці радянської України. Локальні успіхи армії пояснюються також уміло організованим авіаційним прикриттям, котре значною мірою забезпечувалось 62-ою авіадивізією, заступником командира якої був Г.І.Тхор.

До долі Ф.Д.Рубцова військове командування поверталось не раз. Спочатку визнали доцільним виключити його зі штатів збройних сил як такого, що загинув у боях (наказ головного управління формування та укомплектування військ Червоної армії (далі – ГУФУВЧА) від 23 березня 1942 р.)¹¹, причому конкретні обставини його загибелі залишалися невідомими. У 1965–1966 рр. спеціальне додаткове розслідування проводив Полтавський обласний військовий комісаріат. З'ясувалося, що в бою під час виходу з оточення комкор зазнав важкого поранення, потрапив у полон і біля школи с.Калайдинці Лубенського району Полтавської області був розстріляний. Спочатку його поховали на подвір'ї одного з колгоспників, потім перепоховали у братській могилі у селі. Матеріали розслідування у 1966 р. було направлено в головне управління кадрів Міноборони СРСР¹², яке на цій основі наказом від 24 червня 1966 р. у статтю наказу ГУФУВЧА внесло зміни: «Слід вважати: генерал-майор Ф.Д.Рубцов загинув 19 вересня 1941 р.»¹³. Як видно, факт полону, можливо, через його короткотерміновість, вирішили офіційно не розголошувати.

Генерал-майор інтендантської служби, заступник командуючого тилу 6-ої армії (Південно-Західний фронт) Г.М.Зусманович у руках ворога опинився у травні 1942 р. під час Харківської операції. Тоді ж німці взяли в полон і командира 14-ої гвардійської стрілецької дивізії, Героя Радянського Союзу, генерал-майора І.М.Шепетова.

Генерал-майор П.Г.Новиков народився в 1906 р. На фронті – з червня 1941 р., під час оборони Одеси – заступник командира стрілецької й командир кавалерійської дивізій, у боях за Севастополь він – командуючий військами першого сектора оборони міста, за сумісництвом – командир 109-ої стрілецької дивізії¹⁴. Ця частина зберігала боєздатність, постійно поповнювалася людьми й зброєю, утім, цього все одно не вистачало до штатного розкладу (забезпеченість за основними параметрами становила 50–70%). У ході останнього штурму міста, коли на «велику землю» вже евакуювалося командування Окремої Приморської армії й Севастопольського укріпрайону, комдив-109 очолив оборону. Згадуючи липневу агонію, радист дивізійної радіостанції А.М.Лисенко писав: «Не раз водив воїнів у бій сам Новиков»¹⁵. Уранці 2 липня 1942 р. катер №СК-0112 із генералом на борту у ході евакуації вступив у бій із групою катерів супротивника, у результаті комдив потрапив у полон. 30 липня того ж року дивізію було розформовано як таку, що повністю втратила боєздатність¹⁶.

У лютому 1943 р. рейд на Дебальцеве по глибоких тилах німців провів 7-й гвардійський кавалерійський корпус Південно-Західного фронту. У ході операції було паралізовано рух поїздів залізницею, що зв'язувала Дебальцеве з

Ворошиловським, Петровеньками й Микитівкою¹⁷. Під час виходу на неокуповану територію в полон потрапили генерал-майори, комкор М.Д.Борисов і командир 16-ої гвардійської кавдивізії М.М.Шаймуратов. Деякий час про їх долю нічого не було відомо, тож вони вважалися пропалими безвісти. Пізніше з'ясувалися обставини трагедії.

На прорив корпус пішов 23 лютого, у сильний мороз, по відкритому засніженому полю, відчуваючи гостру нестачу боєприпасів, із великим обозом поранених, що робило з'єднання малорухомим. Планом передбачався зустрічний удар зі сходу силами фронту (командуючий – М.Ф.Ватутін), який, проте, організувати не вдалося через ряд прорахунків цього воєначальника та його штабу. 16-та гвардійська кавдивізія зав'язала жорстокий бій у районі с.Юлине-Перше, в якому М.М.Шаймуратов зазнав тяжкого поранення. Його схопили німці й донські козаки, що перебували на службі в окупантів. Вони втягли генерала в одну з хат, господарів вигнали. Замість того, щоб проявити великодушність до пораненого ворога, як вимагають правила і звичаї війни, ці люди розпочали криваву оргію, багнетом виколовши йому очі, на плечах вирізавши погони, а на спині – зірку¹⁸. Знівечене тіло поховали полонені кавалеристи, серед яких був і ад'ютант комдива – у присутності господарки хати вони закопали його під стіною стайні¹⁹. Мінгалеї Міназович Шаймуратов народився 1899 р. у с.Арсланове під Уфою. У вересні 1942 р. був направлений у діючу армію на посаду командира дивізії.

Про В.О.Копцова в колишньому СРСР знали багато, оскільки життєвий шлях цього Героя Радянського Союзу перетинався з біографією генерального секретаря ЦК КПРС, маршала Л.І.Брежнєва. У спогадах останнього йдеться, зокрема, про його службу в 1930-х рр. у Читинській танковій школі як курсанта і В.О.Копцова – командира батальйону: «Комбат ставився до мене добре, я теж поважав його»²⁰. Про обставини ж смерті цієї людини автор мемуарів написав украй лаконічно («На фронті героїчно загинув»²¹) – з причин, що стануть зрозумілими нижче.

Проведеним дослідженням встановлено, що початок 1943 р. для 15-го танкового корпусу генерал-майора танкових військ В.О.Копцова ознаменувався бойовими успіхами. Захопивши вузол оборони в Олександрівці, на 15 січня війська з'єднання перерізали важливу магістраль Росош – Ровеньки. Під Ольховаткою, а також 23 січня при взятті міста Алексєєвка Белгородської області було захоплено великі трофеї. Однак опір супротивника зростає. Так, 10 лютого у бою за Печеніги Харківської області втрати корпусу становили близько 350 чол. вбитими й пораненими²².

У день першого визволення Харкова (16 лютого 1943 р.) в підписаному комкором донесенні командуванню 3-ої танкової армії йшлося: «Корпус зайняв центр Харкова. 88-ма танкова бригада оволоділа площею ім. Держинського, інші частини корпусу рухаються по вул. Сталіна»²³. У боях на харківському напрямку з 16 січня по 16 лютого з'єднання втратило вбитими та пораненими близько 600 чол.²⁴ Важких втрат було завдано у бою за Люботин 22 лютого²⁵. 23 лютого танкісти отримали наказ змінити напрямок наступу й рухатися за маршрутом Люботин – Буди – Мерефа – Нова Водолага. 28 лютого корпус оволодів Кегичівкою, втративши тільки вбитими близько 400 чол. На кінець того дня у строю залишилося 17 танків Т-34 і 3 – Т-70 та близько 500 піхотинців²⁶. Німці провели контрудар на Харків, і 1 березня корпус опинився в оточенні, перейшовши до кругової оборони в районі Кегичівки²⁷. Коли стала очевидною безнадійність оборони міста, вирішили

виходити з оточення у напрямі на північ. До своїх поталанило пробитися небагатьом, уся бойова техніка була втрачена. Не судилося вийти з оточення й комкору. Про його долю радянське командування довідалося, коли з полону повернувся ад'ютант генерала – старший сержант Юдін, який повідомив, що 28 лютого комкора було важко поранено; 2 березня їх обох, сонних, захопили німці, а через декілька годин В.О.Копцов помер від ран²⁸. Про таку «прозу війни» радянська історіографія воліла не згадувати.

Останнім серед генералів, які потрапили у полон на території України, став командуючий 44-ою армією генерал-лейтенант В.О.Хоменко. Восени 1943 р. в пониззі Дніпра його армія вела наступальні операції. На початку листопада в умовах нестабільності лінії фронту командарм і його заступник, генерал-майор артилерії С.О.Бобков, зникли. Відразу ж особливі відділи 4-го Українського фронту почали розслідування надзвичайної події. 15 листопада 1943 р. 5-е управління наркомату держбезпеки СРСР заволоділо секретним документом румунської військової розвідки, в якому йшлося: «Декілька днів тому південніше Великої Лепетихи було вбито командуючого 44-ою армією Хоменка разом із трьома штабними офіцерами. Машина, що в ній перебував генерал, досягла німецької лінії. У нього було знайдено карту, на якій показано бойовий склад, завдання та місце розташування командного пункту армії»²⁹. Вірогідно, побоюючись, що противник заволодів військовою таємницею, Сталін розпорядився негайно розформувати з'єднання – армії з таким номером більше ніколи не існувало в радянських збройних силах. Не виключено, що верховний головнокомандувач не вірив у смерть В.О.Хоменка та вважав документ німецькою дезінформацією, підкинутою через румунів; а, можливо, він підозрював обох воєначальників у зраді.

Радянська військова розвідка тримала питання на контролі. Під час допитів полонених німецьких офіцерів удалося дізнатися про деталі трагедії. 16 травня 1944 р. в головне управління кадрів наркомату оборони (далі – ГУК НКО) від начальника відділу кадрів 4-го Українського фронту надійшло донесення, в якому повідомлялися матеріали допиту взятого в полон на території Кримського півострова помічника начальника розвідвідділу штабу німецької 111-ої піхотної дивізії лейтенанта Єндейчака, який показав, що «він особисто разом із начальником штабу дивізії виїжджав на командний пункт 50-го гренадерського полку, на ділянці якого були обстріляні машини генералів гвинтівково-кулеметним вогнем у момент, коли вони під'їжджали до переднього краю німецької оборони. Бобкова було вбито відразу, Хоменко подавав ознаки життя на протязі 3–4 хвилин»³⁰. За допомогою свідків органи контррозвідки «Смерш» віднайшли трупи обох воєначальників. З усіма почестями їх перепоховали влітку того ж року у Мелітополі.

Після цього випадку контроль за пересуванням генералів діючої армії було посилено. Їм заборонялося особисто сідати за кермо, а в район передових позицій вони могли виїздити з надійною охороною на броньованих транспортних засобах і лише у супроводі офіцерів, що добре володіють оперативною обстановкою та орієнтуються на місцевості.

Решта воєначальників, про котрих згадувалося вище, також загинула у ворожій неволі, але за межами СРСР. Доля цих людей тривалий час залишалася невідомою, і як пропалих безвісти їх вивели зі штату збройних сил. Лише в перші повоєнні роки вдалося з'ясувати, що ж сталося насправді. Колишні воєначальники, що повернулися в 1945 р. на Батьківщину з німець-

кої неволі (П.І.Абрамідзе, І.П.Бікжанов та ін.) засвідчили, що М.Г.Прошкін захворів на тиф і помер у січні 1942 р. в таборі військовополонених у Замості³¹ (Польща). Там само від хвороби за місяць помер і С.В.Баранов³².

Після загибелі генералів І.С.Нікітіна й Х.М.Алавердова підпілля в офіцерському концтаборі Гаммельбург (Баварія) очолив Г.І.Тхор. Він загинув у тюрмі Нюрнберга в 1943 р. Доля воєначальника офіційно прояснилася, коли 16 березня 1946 р. наказом ГУК НКО його було виключено зі списків офіцерів як такого, що загинув у полоні³³. Подвиг цього сина українського народу здобув визнання лише після смерті Сталіна. 12 березня 1959 р. наказом міністра оборони СРСР генерала навечно внесено до списків особового складу 1-ї ескадрильї 815-го авіаційного бомбардувального полку. І лише в 1991 р., перед своїм крахом, комуністичний режим пішов на присвоєння Г.І.Тхору звання Героя Радянського Союзу³⁴.

17 грудня 1945 р. наказом ГУК НКО скасовано наказ ГУФУВЧА від 20 серпня 1942 р. про відрахування з лав збройних сил як пропалого безвісти І.М.Шепетова. Він утримувався у таборі Летцен (Східна Пруссія), у липні 1942 р. переведений до Гаммельбурга, у грудні того ж року – до Нюрнберга, потім – у Флоссенбург, де й був замордований навесні 1943 р. Про це повідомили колишні радянські воєначальники, які повернулися з полону (О.О.Носков, І.М.Скугарев та ін.)³⁵.

У жовтні 1943 р. за до кінця нез'ясованих обставин загинув В.І.Прохоров. Від непосильної праці, поганого харчування, побоїв його організм виснажився, він тяжко захворів й опинився у 13-му, так званому «туберкульозному», блоці Флоссенбурга. Як згадував колишній в'язень табору радянський майор Р.Г.Ерусте, з того блоку «ніхто ніколи не повертався»³⁶. Організоване там «лікування» стовідсотково завершувалося смертю пацієнтів. Про долю В.І.Прохорова розповіли І.М.Музиченко, П.М.Михайлов та інші колишні воєначальники, яким пощастило повернутися з неволі³⁷. У тому ж блоці помер і К.Ю.Куликов – від отруйної ін'єкції³⁸. Згідно з показаннями колишнього в'язня Флоссенбурга, підполковника Н.М.Каланчука (вхідне повідомлення ГУК НКО від 18 липня 1945 р.), наглядач забив П.Г.Новикова табуретом біля печі 5-го блоку³⁹. І.М.Музиченко, І.М.Скугарев та інші в 1945 р. свідчили, що Г.М.Зусманович утримувався у таборі міста Холм (Польща), з липня 1942 р. – у Гаммельбургу, із січня 1943 р. – у Нюрнбергу, а з осені того ж року – у Вайсенбергу, де й помер від голоду та побоїв⁴⁰.

На основі показань О.О.Носкова й інших наказом ГУК НКО в березні 1946 р. з лав збройних сил відраховано С.А.Ткаченка, як такого, що загинув (розстріляний) у полоні (1945 р.). Він пройшов через табори Володимира-Волінського, Шлезбурга та ін.⁴¹

19 листопада 1941 р. у Гаммельбург потрапив В.М.Сотенський⁴². Його доля також склалася трагічно – був розстріляний у квітні 1945 р. біля фортеці Вальцбург за годину до підходу американських військ⁴³. Солдати армії США поховали радянського генерала під її мурами. У жовтні 1957 р. В.М.Сотенського було перепоховано на кладовищі військовополонених у Ноймаркті, що неподалік від Нюрнберга. За нашими даними, цей воєначальник останнім із радянських генералів загинув у полоні.

Трагічна доля й уродженця с.Черемисове Смоленської області С.Я.Огурцова, котрому вдалося втекти з неволі. Тривалий час органи кадрів збройних сил не мали про нього жодних відомостей. Тому 12 серпня 1942 р. наказом

ГУФУВЧА він був виключений зі списків офіцерів як такий, що пропав безвісти. Пізніше розвідділ штабу Західного фронту в донесенні від 22 жовтня 1943 р. в ГУК НКО СРСР вказував, що воєначальник перебуває в німецькому полоні у Гаммельбургу⁴⁴. Щоправда, у Москву і раніше надходила подібна інформація, однак її джерела викликали великий сумнів. Перші достовірні відомості про нього з'явилися в радянській сторони у середині війни. На допитах генерал-майор О.Ю.Будихо, котрий утік із німецької неволі, показав, що бачив С.Я.Огурцова в полоні.

У 1945 р., уже по війні, більш детальну інформацію надали П.І.Абрамідзе, І.П.Бікжанов, І.О.Корнилов, І.М.Музиченко та Я.І.Тонконогов, які зазначали, що в руки німців воєначальник потрапив у серпні 1941 р. в районі с.Підвисоке, у період Уманської операції. Спочатку його утримували у таборі Замостя, а 12 квітня 1942 р., під час транспортування групи полонених вищих офіцерів у Гаммельбург, на їхніх очах він вистрибнув із вагона під час руху поїзду. Це сталося біля польського міста Люблін. Далі свідки показали, що найімовірніше його знову схопили та стратили, оскільки з моменту втечі вони про нього нічого не чули⁴⁵.

Лише у вересні 1946 р. завсектором відділу пропаганди ЦК КПУ І.І.Слинько надіслав у Москву, в управління кадрів бронетанкових та механізованих військ радянської армії, повідомлення, що дозволило встановити істину. Автор листа в період війни був комісаром невеликого партизанського загону «Васька-грузина» (від імені його командира – Василія Манжевідзе), котрий діяв на території Польщі та складався з колишніх червоноармійців, що втекли з полону. Саме до нього й потрапив С.Я.Огурцов. Зрозуміло, що, маючи генеральське звання, він міг стати командиром партизанів, однак виконував бойові завдання як рядовий борець. Загинув у 1942 р. в бою під містом Томашув на Люблінщині й був похований у лісі біля с.Зелено⁴⁶.

Війну С.Я.Огурцов зустрів на посаді командира 10-ої танкової дивізії Київського особливого військового округу. У липні 1941 р. він очолив оперативну групу «Козятин», що складалася з кількох виснажених частин. Того ж місяця під час боїв за Умань рішенням військрази 6-ої армії призначений командиром 49-го стрілецького корпусу (замість пораненого І.О.Корнилова). У серпні 1941 р. під Христинівкою рештки з'єднання потрапили в оточення.

На заключному етапі боїв під Уманню в руках ворога опинилися генерал-лейтенант І.М.Музиченко, генерал-майори М.Г.Снегов, І.О.Корнилов, П.І.Абрамідзе та Я.І.Тонконогов. І.М.Музиченко за рік до війни був призначений командувачем 6-ої загальновійськової армії, яка прикривала значну ділянку держкордону на захід від Львова. М.Г.Снегов опинився у полоні, будучи пораненим. І.О.Корнилов із березня 1941 р. командував 49-м стрілецьким корпусом. Після втрати боєздатності з'єднання було розформоване, а його штаб відправили на доукомплектування керівного складу резервної армії⁴⁷. У вересні того ж року зі списків з'єднань РСЧА було виключено розгромлену під Уманню 72-гу гірськострілецьку дивізію⁴⁸, що входила до корпусу М.Г.Снегова.

Восени 1941 р. у київському «котлі» у полон потрапили генерал-майори І.І.Алексєєв, І.М.Герасимов, К.Л.Добросердов, М.І.Потапов та І.М.Скугарєв. Зокрема, К.Л.Добросердов відзначився як кваліфікований штабний працівник. Почесне звання Києва – місто-герой – здобує у жорстоких боях сотнями тисяч червоноармійців й, особливо, мужністю вояків 37-ої армії, котра

відбила всі спроби супротивника прорватися в нього із заходу та на відміну від інших військ Південно-Західного фронту, що не змогли втримати свої рубежі, залишила столицю УРСР тільки за наказом із Москви. Армією керував майбутній російський колабораціоніст, генерал-майор А.А.Власов⁴⁹, а штаб очолював К.Л.Добросердов. Невдовзі останній захворів й активної участі в керівництві військами під час виходу з оточення не брав. Наприкінці вересня у районі залізничної станції Березань при спробі прорватися до своїх потрапив у полон.

І.М.Скугарєв із початку війни командував 219-ою стрілецькою дивізією. 8 вересня 1941 р. зазнав легкого кульового поранення, а вже за п'ять днів був важко поранений у ліву ділянку легенів. У непритомному стані біля залізничної станції Плиски він потрапив у полон. Відразу був доставлений у найближчий німецький шпиталь у Конотопі, де його терміново прооперували. 9 жовтня переведений для подальшого лікування у Шепетівку, звідки 25 жовтня під конвоєм відправлений у рівненську в'язницю, а 9 листопада 1941 р. – у табір військовополонених у Володимирі-Волинському⁵⁰.

Під Харковом (травень 1942 р.) розпочався шлях у неволю генерал-майорів О.О.Носкова й М.П.Михайлова. Перший відзначився влітку 1941 р. під Дніпропетровськом як командир 26-ої кавдивізії. В нагородному представленні тоді зазначалося: «Сміливий, рішучий у бою, заслуговує ордена Червоного Прапора»⁵¹. Остання посада – командир 6-го кавкорпусу. М.П.Михайлов із лютого 1942 р. командував 5-ою гвардійською танковою бригадою. Він та І.М.Шепетов – перші генерали радянської гвардії, що потрапили в полон.

Генерал-майори Ґ.М.Зайцев та П.П.Павлов були захоплені гітлерівцями у ході невдалих операцій на Харківському напрямку в березні 1943 р. Так, наприкінці 1942 р. 25-й танковий корпус успішно прорвав оборону противника, вийшовши на тиллові комунікації італійських і румунських військ⁵². Після цього успіху з'єднання було доукомплектоване. 11 лютого 1943 р. було отримано наказ вийти до Павлограда Дніпропетровської області для подальшого розвитку успіху у ході прориву до Дніпра. За тиждень корпус зробив 500-кілометровий марш, прибув у район зосередження й розпочав наступ уздовж залізниці Павлоград – Синельникове. 19 лютого 162-га танкова бригада з важкими боями захопила станцію і північно-західну околицю Синельникового.

У результаті масованого застосування авіації та контратак німецьких сухопутних сил наступ радянських танкістів захлинувся. Корпус отримав нове завдання: обійти Синельникове, завдавши головного удару у напрямку на Запоріжжя з тим, щоби, перерізавши залізницю у районі станції Роздори, оволодіти населеними пунктами Михайлівка, Лукашеве, Удачне, Славгород та цим ускладнити відхід донбаського угруповання ворога на захід. Виконуючи наказ, танкісти після важкого, з боями, 150-кілометрового маршу першими в Червоній армії вийшли на берег Дніпра у 18 км на північ від Запоріжжя, що з великою натяжкою можна розцінювати як певний оперативно-тактичний успіх радянської сторони з огляду на результати подальших бойових дій, стратегічного відступу і другого залишення Харкова. Тут же з числа місцевих мешканців було сформовано три партизанських загони, яким передали трофейне озброєння⁵³.

Командування вермахту розпочало широкомасштабний контрнаступ. Корпус опинився у складних умовах – відірваний від баз постачання, він не

міг забезпечити себе паливом, боєприпасами, продовольством, запчастинами, медикаментами і т.д. Німецькі війська оточили з'єднання, над яким нависла реальна загроза повного знищення. У таких умовах комкор П.П.Павлов отримав наказ пробиватися до основних сил, і 25 лютого розпочався прорив. Зі значними втратами в особовому складі та матеріальній частині у другій половині березня рештки з'єднання вирвалися з кільця. Проте 15 березня під станцією Лозова командир корпусу потрапив у полон.

Біографія цього воєначальника мала декілька крутих поворотів. У 1930-х рр. з кавалерії П.П.Павлова перевели в танкові війська. Початок війни він зустрів у Західній Україні на посаді командира 41-ої танкової дивізії. У перші дні бойових дій він був усунутий від командування за невиконання наказу з передислокації з'єднання – через невдалий вибір маршруту руху танки загрузли в болоті. Як покарання призначений заступником командира 46-ої танкової бригади. Однак у наступних боях проявив себе з позитивного боку, відзначився мужністю й умінням у складних умовах керувати військами. У 1941–1942 рр. зазнав декілька поранень і контузій. 2 січня 1943 р., представляючи його до нагородження орденом Суворова 2-го ступеня, командування 1-ої гвардійської армії відзначало: «Проявив мистецтво керівництва корпусом у рейді»⁵⁴. Проте М.Ф.Ватутін, як командуючий Південно-Західним фронтом, не погодився з такою оцінкою діяльності П.П.Павлова, у результаті чого він отримав орден Бойового Червоного Прапора.

Г.М.Зайцев командував 62-ою гвардійською стрілецькою дивізією Воронезького фронту. У лютому 1943 р. з'єднання взяло участь у визволенні Харкова, витримало важкі бої в період з 6 по 13 березня при обороні Мерефи, коли противник перейшов у контрнаступ на Харківсько-Белгородському напрямку. Втрати виявилися значними. Так, в одній зі стрілецьких рот із 85 чол., що перебували на передових позиціях уранці, на вечір залишилося лише 15. Усього ж до початку боїв за Мерефу дивізія мала 0,3 боєкомплекту. 15 березня від командування 3-ої гвардійської танкової армії було отримано шифротелеграму з наказом відходити через Безлюдівку, Тернове, Панську Тернівку, Мохничі на лівий берег Сіверського Дінця, де й закріпитися⁵⁵. Наступного дня комдив зазнав важкого поранення. Його та декількох старших офіцерів захопили у полон⁵⁶. Г.М.Зайцев пройшов через численні життєві випробування. У діючій армії – з вересня 1941 р. по березень 1942 р. і з серпня того року по березень 1943 р., у ході війни нагороджений орденами Бойового Червоного Прапора й Суворова 2-го ступеня⁵⁷.

Опинившись у важких умовах полону, деякі воєначальники намагалися втекти, проте це вдавалося небагатьом. Крім С.Я.Огурцова в їх числі були генерал-майори І.І.Алексеев, П.В.Сисоєв та П.Г.Цирульников. Значними для 6-го стрілецького корпусу, яким командував І.І.Алексеев, у ході боїв за Київ 1941 р. вважалися такі успіхи: 7 серпня захоплено в полон шістьох, 8-го – десятих, 9-го – п'ятих німецьких солдатів⁵⁸. У критичний період операції комкор потрапив у руки ворога. Однак уже у жовтні 1941 р. він перебував у розташуванні радянських частин. Лікувався в госпіталі міста Куйбишева. У грудні того ж року заарештований, проти нього було порушено кримінальну справу.

У 36-й стрілецький корпус П.В.Сисоєва 24 червня 1941 р. штабом Південно-Західного фронту було відправлено наказ: до 12 год. наступного дня зайняти оборону на рубежі Торговиця – Дубно – Кременець, не допустивши

прориву механізованих сил вермахту⁵⁹. Завдання виконати не вдалось. Важлива роль відводилася з'єднанню під час планування танкової битви, що розгорнулася у червні 1941 р. в районі Луцька. Штаб фронту наказав: «Фекленку (генерал-майор М.В.Фекленко командував 19-м мехкорпусом – О.М.) у взаємодії з Сисоєвим зайняти Дубно й висоти (на захід від Дубно – О.М.), вийти на лінію Луцьк – Броди»⁶⁰. Цей план зазнав невдачі. 29 червня – 2 липня з'єднання намагалося стримувати ворога на лінії Дубно – Кременець, зазнавши при цьому відчутних втрат (станом на 3 липня – 40% особового складу)⁶¹. 10 липня 1941 р. в бою під Шепетівкою комкор потрапив у полон. У різних таборах військовополонених він перебував до серпня 1943 р., коли втік та взяв активну участь у партизанському русі у Західній Україні.

Наказом наркома оборони СРСР від 21 січня 1939 р. П.Г.Цирульникова було призначено командиром 51-ої стрілецької дивізії. У жовтні 1941 р. при розгромі 18-ої армії Південного фронту в оточенні під Запоріжжям він опинився у полоні, де пробув декілька тижнів. У листопаді вже перебував у розпорядженні радянських органів держбезпеки.

Особи трьох воєначальників німцям установити не вдалось, оскільки генерали видали себе за рядових, змінивши форму одягу та сховавши або знищивши свої документи. Географія таборів, де перебували колишні воєначальники, досить широка і в основному включала Україну, Німеччину та Польщу. Аналіз документів свідчить, що значна частина генералів пройшла через спеціалізований офіцерський табір №13-Д у Гаммельбургі. Саме тут активно діяла підпільна організація, котру після загибелі Г.І.Тхора очолив М.П.Михайлов. Підпіллям у Флоссенбургі керував П.П.Павлов. Він же був одним з авторів плану повстання у таборі.

Майже всі колишні радянські воєначальники були визволені з полону у квітні – травні 1945 р. військами союзників. На Батьківщині на них чекала спеціальна державна перевірка, якою керували Л.П.Берія й В.С.Абакумов. Про її хід регулярно йшли доповіді у вищі військово-політичні кола та особисто Сталіну. Генералів розмістили неподалік від Москви, у будівлі, нашпигованій спецапаратурою. У першу чергу слідчі намагалися виявити зрадників Батьківщини, для чого детально вивчалися обставини полонення та поведінки у неволі.

31 грудня 1945 р. в кадрах радянських збройних сил як таких, на кого не здобуто компрометуючих матеріалів, було поновлено 22 чол., у тому числі П.І.Абрамідзе, М.Д.Борисова, К.Л.Добросердова, Г.М.Зайцева, І.О.Корнилова, М.П.Михайлова, О.О.Носкова, П.П.Павлова, М.І.Потапова, І.М.Музиченка, М.Г.Снегова, І.М.Скугарєва та Я.І.Тонконогова, а у січні 1946 р. – І.І.Алексєєва й П.В.Сисоєва. При винесенні рішення було взято до уваги, що в полон вони потрапили в умовах оточення, пораненими і т.п.

Г.М.Зайцева, М.П.Михайлова, І.М.Скугарєва та Я.І.Тонконогова направили на курси вдосконалення командирів дивізій при академії ім. М.В.Фрунзе, а І.І.Алексєєва, М.Д.Борисова, К.Л.Добросердова, І.О.Корнилова, І.М.Музиченка, О.О.Носкова, П.П.Павлова, М.І.Потапова, М.Г.Снегова і П.В.Сисоєва – на курси при академії генштабу. Після навчання (у 1946–1947 рр.) деяких генералів було призначено на третьюрядні посади начальників військових кафедр Тбіліського інституту фізичної культури (П.І.Абрамідзе), Харківського університету (М.Д.Борисова), Московського поліграфічного інституту (К.Л.Добросердова), Всесоюзного інституту кінема-

тографії (Г.М.Зайцева), Ростовського-на-Дону університету (І.О.Корнилова). П.П.Павлов став заступником командира 36-го гвардійського стрілецького корпусу. М.П.Михайлова й І.М.Музиченка у 1947 р. звільнено з лав збройних сил за станом здоров'я (в першого туберкульоз перейшов у важку стадію).

Більше 11 років тривало слідство у справі П.Г.Цирульникова, і весь цей час він перебував під вартою. Лише після смерті радянського диктатора зміг вийти на волю, був поновлений у збройних силах, а в 1955 р. призначений старшим викладачем (!) військової кафедри Московського авіаційного інституту⁶². Командир 146-ї стрілецької дивізії Південно-Західного фронту І.М.Герасимов був захоплений у полон восени 1941 р. під час виходу з київського «котла». Після повернення на Батьківщину у 1945 р. він перебував під вартою 8 років. Офіційно вважається звільненим із лав армії в запас з 1 серпня 1953 р. за станом здоров'я⁶³. Усім поновленим в армії час перебування у полоні, а П.Г.Цирульникову й І.М.Герасимову – під вартою у ході слідства зараховано у строк військової служби.

Таким чином, по війні кар'єра цієї групи воєначальників склалася по-різному. Більшість із них так і не досягли значних успіхів, оскільки недовіра з боку влади зберігалася. Виняток становить М.І.Потапов, котрий дослужився до генерал-полковника, першого заступника командуючого військами Одеського військового округу.

Невблаганний час давно забрав уже всіх, про кого йшлося вище. Останніми померли: П.В.Сисоєв (1981 р., Москва), І.І.Алексєєв (1985 р.), Я.І.Тонконогов та П.Г.Цирульников, М.Д.Борисов (1987 р., Харків), П.І.Абрамідзе (1989 р., Тбілісі, у віці 90 років).

Дехто з воєначальників загинув у результаті репресій. Першим під ніж сталінської гільйотини потрапив начальник автобронетанкових військ 18-ої армії Південного фронту генерал-майор М.Д.Гольцев. Спочатку він офіційно вважався пропалим безвісти 15 серпня 1941 р. під час виконання завдання з розвідки району бойових дій. Пізніше з'ясувалося – у той день під Каховкою із десятима червоноармійцями М.Д.Гольцев розвідував шлях виходу частин армії з оточення. Уся група потрапила у полон. 30 серпня генерал разом із лейтенантом В.Кураєвим утік із колони полонених, що рухалася полем, і сховався у соняшниках. Він вийшов у розташування радянських частин 1 жовтня – без зброї, документів та у цивільному одязі. 13 жовтня 1941 р. заарештований співробітниками особливого відділу Південно-Західного фронту і звинувачений у злочинно-недбалому ставленні до виконання службових обов'язків, залишенні ворогу оборонних позицій під Каховкою, здачі в полон без опору. 13 лютого 1942 р. Особливою нарадою при НКВС СРСР був засуджений до розстрілу⁶⁴.

Генерал П.Д.Артеменко у боях був поранений 2 рази у праву ногу, живіт, праву руку, контужений⁶⁵. У характеристиці бойових дій 27-го стрілецького корпусу Південно-Західного фронту за період 22–26 червня 1941 р. командування 5-ої армії підкреслювало, що частини з'єднання «стійко захищали кожен метр», а комкор, генерал-майор П.Д.Артеменко, «приймав сміливі рішення та проводив їх у життя», у важкій обстановці «не втрачав присутності духу», «сам виїжджав на місце бою»⁶⁶. Серйозна невдача спіткала воєначальника на рубежах оборони столиці УРСР. 23 серпня противник вийшов до переправи біля Окунініва. Для захисту важливого мосту комкор

виділив дуже слабкі сили – 16-й стрілецький полк⁶⁷. За оцінкою маршала К.С.Москаленка, це був «непростимий промах»⁶⁸ П.Д.Артеменка. Частини вермахту відразу ж оволоділи переправою, і таким чином міст став єдиним в їх руках на всій протяжності Дніпра. Спроби скинути німців із плацдарму на лівому березі закінчилися провалом, фланги 5-ої та 37-ої армій опинилися під загрозою.

26 вересня біля с.Семенівка Березанського району Київської області в умовах оточення комкор опинився в руках ворога. Обставини здачі в полон стали відомими з показань свідка – начальника оперативного відділу штабу корпусу Нікітіна: «Артеменко наказав двом бійцям вийти назустріч німцям, які прочісували ліс, і заявити, що генерал із групою бійців та командирів хоче добровільно здатися [...] причина, за словами цих боягузів і зрадників, – безглуздість своєї загибелі, оскільки стан безвихідний, добровільна здача у полон гарантує життя»⁶⁹. До групи, що обрала полон, за словами Нікітіна, входили, крім самого генерала, його син (він же ад'ютант батька) Михайло, молода медсестра Тамара, котра з якихось причин завжди перебувала поряд з Артеменком-старшим, начальник матеріального забезпечення, заступник комісара корпусу майор Терпугов, старший політрук Воронін і четверо рядових – шофер комкора й три його охоронці.

У полоні колишній генерал перебував до кінця війни, у 1945–1950 рр. – під слідством. Йому інкримінувалося злочинно-недбале ставлення до виконання службових обов'язків, добровільний перехід на бік ворога, видача державної й військової таємниці, наклепи на радянський уряд, політико-моральний стан Червоної армії та ін. Ряд свідків, і серед них О.Ю.Будихо, К.Л.Добросердов, М.К.Кирилов, П.І.Абрамідзе, виступили на боці державного обвинувачення. У 1950 р. Військова колегія Верховного суду СРСР засудила колишнього генерала до розстрілу з конфіскацією майна. 8 грудня 2004 р. Головна військова прокуратура Російської Федерації прийняла рішення повністю реабілітувати П.Д.Артеменка за відсутністю у його діях складу злочину.

В уманській катастрофі, ущент розгромивши 12-ту армію, противник захопив її командуючого П.Г.Понеделіна і комкора М.К.Курилова, котрі перебували у неволі до кінця війни, а в 1945–1950 рр. – під арештом у ході слідства на Батьківщині. Їхню долю було вирішено задовго до суду – наказом Сталіна від 16 серпня 1941 р., де обидва визнані винними у трагедії під Уманню. Радянському правосуддю залишалося тільки відповідним чином оформити вказівки диктатора. 25 серпня 1950 р. Військова колегія Верховного суду СРСР засудила обох до смертної кари, а 29 лютого 1956 р. вона ж (в іншому персональному складі) повністю реабілітувала страчених за відсутністю в їх діях складу злочину, оскільки поразку військ Південного фронту судді тепер пояснювали об'єктивними, незалежними від волі й дій воєначальників, обставинами.

Нереабілітованими залишаються 11 генералів, у тому числі А.А.Власов, І.О.Благовещенський, В.Ф.Малишкін, Ф.І.Трухін, а також генерал-майор Б.С.Ріхтер. Комкор І.І.Алексеев після втечі з неволі на допитах щодо свого колишнього підлеглого, начальника штабу 6-го стрілецького корпусу, повідомив, що останній 28 червня 1941 р. в районі міста Яворів виїхав на танку у розвідку, звідки не повернувся. На цій підставі в 1942 р. цього воєначальника було виключено зі штатів збройних сил як зниклого безвісти. Проте, у

ході війни радянські органи держбезпеки вийшли на його слід. 19 заарештованих агентів німецької розвідки на допитах засвідчили, що Б.С.Ріхтер під прізвиськом «Рудаєв» керував варшавською розвідувально-диверсійною школою з підготовки агентури для дій у тилу радянської армії⁷⁰. На підставі цих свідчень Військова колегія Верховного суду СРСР у 1943 р. заочно засудила його до розстрілу. Тривалий час по війні радянські спецслужби намагалися віднайти цю людину, але безрезультатно. Доля Б.С.Ріхтера досі нез'ясована.

Таким чином, у статті згадано 37 генералів. Для порівняння: на території Росії було захоплено у полон 24, Білорусії – 13, Латвії, Литви – по 2, Румунії – 1 генерал. Це свідчить про надзвичайно запеклу боротьбу на південно-західному стратегічному напрямі, особливо важливу роль України в геополітичних планах А.Гітлера і Й.Сталіна. Серед полонених на території – 2 генерал-лейтенанти, 35 генерал-майорів таких родів військ (служб): 27 – піхоти, по 3 – танкових та кавалерії, по 1 – авіації, артилерії, технічних військ, інтендантської служби. Вони обіймали посади: 4 – командуючі арміями, 4 – їх заступники (начальники штабу, автобронетанкових військ, артилерії, тилу), 12 – командирів корпусів, начальник штабу корпусу, 14 – командирів дивізій, заступник командира дивізії, командир бригади. Види збройних сил втратили генералів: сухопутні війська – 36, ВПС – 1. З офіцерів найбільше захоплено представників командного складу – майже 90%. 28 чол. удостоєні генеральського звання у 1940 р., решта – у 1941–1943 рр. Серед полонених – 2 Герої Радянського Союзу й 5 генералів гвардії.

За кампаніями війни полонені розподіляються так: літньо-осіння 1941 р. – 26, літньо-осіння 1942 р. – 5, зимова 1942–1943 рр. – 5, літньо-осіння 1943 р. – 1; по роках: 1941 – 26, 1942 – 5, 1943 – 6; по періодах: 1-й – 31, 2-й – 6. Із більш ніж 50 стратегічних операцій, проведених радянськими збройними силами у 1941–1945 рр., генеральський корпус зазнав втрат у 13, у тому числі у 4-х – на території нашої країни: трьох оборонних (Київська 1941 р. – 12, Донбасько-Ростовська 1941 р. – 1, Харківська 1943 р. – 3) і Нижньодніпровській наступальній 1943 р. – 1. Значними вони виявилися в деяких операціях, що не є стратегічними (фронтowa, груп фронтів) – Уманська оборонна 1941 р. (11) і Харківська битва 1942 р. (4). Фронти втратили генералів: Південно-Західний – 19, Південний – 12, Воронезький – 3, 4-й Український – 1. Близько 30% генералів потрапили до рук супротивника пораненими і контуженими, 29 чол. – в оточеннях оперативно-стратегічного масштабу (Умань, Київ, Харків, Севастополь, Мелітополь). Могли уникнути полону, але були видані ворогу зрадниками-червоноармійцями Г.І.Тхор і С.А.Ткаченко.

Загинули у неволі 14 чол., із них двоє від ран, отриманих у бою. У нормальних соціально-побутових умовах (харчування, медичне обслуговування й т.д.) перебували колишні радянські воєначальники, котрі пішли на співпрацю з ворогом. Ті, хто, з погляду німців, поводитися толерантно, могли розраховувати на більш-менш пристойні умови утримування. Втекти з неволі вдалося п'ятьом генералам, із них один загинув у подальших боях. Поновлено у кадрах збройних сил 17, страчено за зраду Батьківщині 4. Усі вони посмертно повністю реабілітовані. Доля одного, заочно засудженого до розстрілу, досі залишається нез'ясованою.

Основні причини втрат: панування волюнтаризму (сталінізму) в радянській військовій науці (Київська операція 1941 р.), відсутність у генераліте-

ту досвіду планування й проведення широкомасштабних оборонних і наступальних дій (Уманська операція 1941 р., Харківська битва 1942 р.), низький освітній рівень ряду високопоставлених військових діячів (С.М.Будьонний, І.В.Тюленєв, С.К.Тимошенко та ін.), помилки радянської військової розвідки, котрі призвели до поразок стратегічного характеру (невдалий пролив до Дніпра, залишення Харкова у 1943 р.), недосконалість організації й проведення глибоких рейдів по тилах ворога рухомими з'єднаннями (дії на Дебальцевському напрямі у лютому 1943 р. кавалеристів М.Д.Борисова), необачність самих воєначальників (В.О.Хоменко). На різке скорочення втрат генеральського складу у 1943 р. та їх відсутність у 1944 р. вплинули перехід стратегічної ініціативи до радянської армії, підвищення рівня військового мистецтва, набуття бойового досвіду командирами всіх ланок, поліпшення морально-політичного стану військ тощо.

¹ Укр. іст. журн. – 2007. – №6. – С.119.

² Parrish M. Soviet Generals in German captivity // Survey. – 1989. – June. – P.66–86.

³ Див., напр.: Решин Л.Е., Степанов В.С. Судьбы генеральские // Военно-исторический журнал (далі – ВИЖ). – 1992. – №10. – С.24–32; 1993. – №1. – С.30–39; №2. – С.8–16; №3. – С.4–15; №5. – С.28–37; №6. – С.21–28; №7. – С.22–34; №10. – С.6–10; №11. – С.5–9 та ін.

⁴ ВИЖ. – 1992. – №10. – С.26. Помилки припустилися російські військові історики Л.Є.Решин та В.С.Степанов, що свідчить про неабияку складність питання.

⁵ Главное управление кадров и военного образования министерства обороны Российской Федерации (далі – ГУКВО МО РФ). – 4-е упр. – Учётно-послужная карта (далі – УПК) генерал-майора А.Г.Потатурчева.

⁶ Центральный архив министерства обороны Российской Федерации (далі – ЦАМО РФ). – Ф.1145. – Оп.1. – Д.3. – Л.106–107.

⁷ Там же. – Д.10. – Л.14–15, 35.

⁸ Там же. – Л.1.

⁹ Там же. – Д.3. – Л.16, 144.

¹⁰ ГУКВО МО РФ. – 4-е упр. – УПК генерал-майора С.А.Ткаченко.

¹¹ Там же. – УПК генерал-майора Ф.Д.Рубцова.

¹² Там же.

¹³ Там же.

¹⁴ ЦАМО РФ. – Ф.1300. – Оп.1. – Д.17. – Л.45.

¹⁵ Там же. – Оп.935773. – Д.1. – Л.9.

¹⁶ Там же. – Инв. №9483. – Л.54.

¹⁷ Там же. – Ф.3475. – Оп.1. – Д.1. – Л.2.

¹⁸ The Journal of Slavic Military Studies. – 1997. – №2. – P.179–180.

¹⁹ Найбільш повну інформацію про маловідомий Дебальцевський рейд зібрав краєзнавець, співробітник історичного музею міста Красний Луч (Луганська обл.) О.С.Мезеря. Вважає масштаб листування краєзнавця з генералом М.Д.Борисовим. У музеї зберігається близько 200 його листів, кожен з яких – цінне джерело про трагедію лютого 1943 р. під Дебальцевим.

²⁰ Брежнев Л.І. Спогади. – К., 1982. – С.34.

²¹ Там само. – С.35.

²² ЦАМО РФ. – Ф.3406. – Оп.1. – Спр.27. – Л.7, 10, 13.

²³ Там же. – Д.29. – Л.83.

²⁴ Там же. – Л.29.

²⁵ Там же. – Д.27. – Л.34.

²⁶ Там же. – Д.29. – Л.103.

²⁷ Там же. – Д.11. – Л.71.

²⁸ ГУКВО МО РФ. – 4-е упр., неинвентаризованные материалы.

²⁹ Там же.

³⁰ Там же. Генерал армії Д.Д.Лелюшенко, не посилаючись на джерела інформації, у спогадах «На поле Бородинском», опублікованих у газеті «Московская правда» 25 лютого 1966 р., відзначав: «Хоменко в Північній Таврії по необережності потрапив під раптовий вогонь противника й був тяжко поранений. У нього тричі було прострелено груди, вибито обидва ока. Фашисти захопили його в полон. Кати намагалися схилити його до зради Батьківщині. Однак Василь Опанасович проявив непохитність. Він помер як герой».

³¹ Там же. – УПК генерал-майора М.Г.Прошкина.

³² У мемуарах радянського воєначальника Д.І.Рябишева (Первый год войны. – Москва, 1990. – С.66) помилково вказано, що С.В.Баранов загинув улітку 1941 р.

³³ ГУКВО МО РФ. – 4-е упр. – УПК генерал-майора авіації Г.И.Тхора.

³⁴ У детальному дослідженні біографії Г.И.Тхора (*Дудко А.Ф., Любич Л.Г.* Право на бессмертие. – К., 1988) з ідеологічних міркувань не вказано справжні причини репресій радянської влади проти воєначальника. У дійсності вони мали не політичний характер, а стали результатом високої аварійності у частинах, що ними він керував. Як вказано на арк.16 його особової справи, що зберігається у ЦАМО РФ, через це генерала призначили на низьку для такого звання посаду заступника командира дивізії в умовах, коли з'єднанням керував полковник. Щоб ще більше завуалювати суть справи, автори дослідження не вказують точного часу призначення воєначальника заступником комдива, неправильно пишуть, що це відбулося у перші дні війни (с.53). Насправді ж на вказану посаду його призначено 27 березня 1941 р. (ЦАМО РФ. – УПК генерал-майора авіації Г.И.Тхора. – Л.1).

³⁵ ГУКВО МО РФ. – 4-е упр. – УПК генерал-майора И.М.Шепетова.

³⁶ ВИЖ. – 1993. – №7. – С.31.

³⁷ ГУКВО МО РФ. – 4-е упр., неинвентаризованные материалы.

³⁸ ВИЖ. – 1993. – №7. – С.33.

³⁹ ГУКВО МО РФ. – 4-е упр., неинвентаризованные материалы.

⁴⁰ Там же. Точні дати смерті Г.М.Зусмановича, К.Ю.Куликова і П.Г.Новикова нам установити не вдалося. Очевидно, вони загинули не раніше осені 1943 – не пізніше листопада 1944 рр.

⁴¹ Там же. – 4-е упр. – УПК генерал-майора С.А.Ткаченко.

⁴² ЦАМО РФ. – Картотека учёта безвозвратных потерь офицерского состава Красной армии в 1941–1945 гг.; трофейная учётная карточка узника офицерского лагеря №13-Д (г.Хаммельбург) генерал-майора артиллерії В.М.Сотенского.

⁴³ ГУКВО МО РФ. – 4-е упр. – УПК генерал-майора артиллерії В.М.Сотенского. Одночасно у такий же спосіб вбито полоненого під Одесою в 1944 р. гвардії полковника С.О.Шевчука.

⁴⁴ ГУКВО МО РФ. – 4-е упр., неинвентаризованные материалы.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ ЦАМО РФ. – Ф.49 ск. – Оп.49 ск. – Л.1.

⁴⁸ Там же. – Инв. №9483. – Л.36.

⁴⁹ В усіх офіційних довідниках з історії Другої світової війни, виданих у СРСР, серед командувачів 37-ї армії ім'я А.А.Власова не згадувалося з ідеологічних міркувань, а у читача складалося враження, що під час оборони столиці радянської України у 1941 р. ця армія діяла без командуючого.

⁵⁰ ГУКВО МО РФ. – 4-е упр. – УПК генерал-майора И.М.Скугарева.

⁵¹ ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.682523. – Д.36. – Л.92.

⁵² Там же. – Ф.3419. – Оп.1. – Д.3. – Л.11; Ф.33. – Оп.682525. – Д.36. – Л.60.

⁵³ Там же. – Ф.3419. – Оп.1. – Д.3. – Л.11.

⁵⁴ Там же. – Ф.33. – Оп.682525. – Д.36. – Л.60.

⁵⁵ Там же. – Ф.1189. – Оп.1. – Д.9. – Л.2.

⁵⁶ Там же. – Д.2. – Л.15.

⁵⁷ ГУКВО МО РФ. – 4-е упр. – УПК генерал-майора Г.М.Зайцева.

⁵⁸ ЦАМО РФ. – Ф.819. – Оп.1. – Д.1. – Л.24.

⁵⁹ Там же. – Ф.907. – Оп.1. – Д.2. – Л.25.

⁶⁰ Там же. – Ф.819. – Оп.1. – Д.2. – Л.26.

⁶¹ Там же. – Д.1. – Л.20.

⁶² ГУКВО МО РФ. – 4-е упр. – УПК генерал-майора П.Г.Цирульникова.

⁶³ Там же. – УПК генерал-майора И.М.Герасимова.

⁶⁴ Там же. – УПК генерал-майора танковых войск М.Д.Гольцева.

⁶⁵ ЦАМО РФ. – Личное дело генерал-майора танковых войск М.Д.Гольцева. –

Л.3.

⁶⁶ Там же. – Личное дело генерал-майора П.Д.Артеменко. – Л.34.

⁶⁷ Там же. – Ф.881. – Оп.1. – Д.4. – Л.1.

⁶⁸ Москаленко К.С. На південно-західному напрямі. 1941–1943. – Кн.1. – К., 1984. – С.65.

⁶⁹ ЦАМО РФ. – Личное дело генерал-майора П.Д.Артеменко. – Л.6.

⁷⁰ ГУКВО МО РФ. – 4-е упр. – УПК генерал-майора Б.С.Рихтера.

Generalized reasons and character of losses of higher officers of the Red Army, who were captives in battles of the Second World War on the territory of the Ukrainian Soviet Socialist Republic.